

Βασιλική Σελιώτη

Θεάσεις του γενέθλιου τόπου
στο *Διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή

Το άλγος του εκπατρισμού, οι μνήμες του γενέθλιου τόπου και το ρίγος του νόστου έχουν εγγραφεί στην ελληνική γραμματεία από την ανατολή της και εξακολουθούν να υφίστανται ως θεματικά της μοτίβα μέχρι και τη σύγχρονη εποχή. Από τα Ομηρικά έπη μέχρι τα δημοτικά τραγούδια, οι εκδοχές των παραπάνω θεμάτων είναι περίπου οι ίδιες: Η μετανάστευση, το ξερίζωμα από τη γενέθλια γη συνιστά οδυνηρή εμπειρία.

*Την ξενιτιά, την αρφανά, την πίκρα, την αγάπη,
τα τέσσαρα τα ζύγιασαν, βαρύτερο είν' τα ξένα¹.*

Ο ξένος τόπος, ακόμα κι όταν επιδεικνύει φιλόξενες όψεις, είναι μια κρούα αγχαλιά για τον ξενιτεμένο, γι' αυτό και το νόστιμον ήμαρ παραμένει φανερός ή ανομολόγητος καημός του, όσο βρίζεται στην ξενιτιά.

*...ουδέ ποτ' όσσε
δακρυόφιν τέρσοντο, κατείβετο δε γλυκίς αιών
νόστον οδυρομένο...²*

Αυτοχθονία και ξενότητα επομένως ορίζονται μέσα από τα έργα που πραγματεύονται το ζήτημα της ξενιτιάς, ως αξία και απαξία αντίστοιχα και ο γυρισμός του ξενιτεμένου ως ο τελικός του θρίαμβος, προορισμένος να εξαγοράσει τις πίκρες των ξενιτεμένων χρόνων. Ο νόστος, η επιστροφή στην πατρώα γη θεωρείται ότι αποκαθιστά σε μια νέα ενότητα την προσωπικότητά του φέροντάς τον πίσω στις απαρχές της ύπαρξής του, γι' αυτό και θεωρείται αναγκαία προϋπόθεση για την ψυχική ολοκλήρωση του ατόμου.

Το *Διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή, έργο της μεταπολεμικής ελληνικής πεζογραφίας, ανατρέπει τη θεώρηση αυτή. Η ιστορία του ή μάλλον οι ιστορίες του διαδραματίζονται σε δύο διαφορετικούς γεωγραφικούς χώρους, την Ελλάδα και τη Δυτική Γερμανία, γενέθλια γη και χώρα υποδοχής μεταναστών αντίστοιχα. Και οι δύο χώρες σκιαγραφούνται στη φάση της μεταπολεμικής τους αναδιαμόρφωσης. Οι ήρωες του βιβλίου είναι κυρίως Έλληνες, οι οποίοι σε σχέση με τον τόπο (Ελλάδα - Δ. Γερμανία) παρουσιάζονται με τις εξής ιδιότητες: ως επιχώριοι, ως μετανάστες και ως επαναπατρισθέντες.

Η διερεύνηση της σχέσης τους με το γενέθλιο τόπο θα ξεκινήσει με αφετηρία την ιδιότητά τους ως μετανάστες και την προοπτική με την οποία βιώνουν αυτό το ρόλο. Απ' αυτή την οπτική θα φωτιστούν οι παράγοντες που καθόρισαν τα αισθήματά τους

1. Ν. Πολίτου, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Εκδ. Εστία, 1914, σ. 199.

2. Ομήρου *Οδύσσεια*, Ε, 151-153, Εκδ. Ι.Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, 1956, σ. 146.

**Ο Δημήτρης Χατζής (δεξιά)
με τον Νίκο Καρβούνη το 1944
στα βουνά της Ελεύθερης Ελλάδας**

απέναντι στην πατρίδα και θα προσδιοριστεί επίσης ο βαθμός προσδοκίας της επιστροφής σ' αυτή, για να καταδειχθεί τελικά ότι ο νόστος των ηρώων του *Διπλού βιβλίου* ή ανεπιθύμητος είναι ή αδύνατος.

Οι κυριότερες μορφές Ελλήνων μεταναστών του *Διπλού βιβλίου* είναι δύο, ο Κώστας και ο Σκουρογιάννης. Το διάστημα της τετράχρονης παραμονής του Κώστα στη Στουτγκάρδη συμπίπτει με τα τελευταία χρόνια της μεταναστευτικής παρουσίας εκεί του Σκουρογιάννη. Οι ζωές των δύο μεταναστών τέμνονται και εξωτερικά μοιάζουν στην καθημερινότητά τους. Εργάζονται και οι δύο σκληρά σε εργοστάσια της ευρωπαϊκής μεγαλούπολης, συχνάζουν στο ελληνικό καφενείο και ψευδοδιασκεδάζουν τα Σαββατόβραδα με εφήμερες σχέσεις. Διαφοροποιούνται όμως ριζικά ως προς τη σχέση τους με τη χώρα υποδοχής και την προοπτική της επιστροφής στη γενέθλια γη. Ο Κώστας νιώθει ξένος και έρημος στη Γερμανία, όχι

όμως περισσότερο ξένος και έρημος – και αταίριαστος ακόμα – απ' ότι στην Ελλάδα. Έτσι, στο κεφάλαιο «Ο Κάσπαρ Χάουζερ στην Έρημη Χώρα» στοχάζεται:

[...] – εγώ, λοιπόν, πρέπει να 'μαι ο πιο γνήσιος πολίτης της πολιτείας των ξένων – ο ιθαγενής. Και να φροντίσεις εσύ, κύριε συγγραφέα, να μου βάλουμε κάποτε και μια λάκα στο σπίτι της Φρόου Μπάουμ, από την πίσω μεριά, της αυλής, πως εδώ κατοίκησε κάποτε ο ξενότερος απ' όλους τους ξένους της πολιτείας των ξένων. (Δ. Χατζής, 1999: 63)

Το απόσπασμα αποδίδει την προσωπική ψυχολογία του Κώστα ως μετανάστη στην κοινωνία της Στουτγκάρδης. Στο ίδιο κεφάλαιο καθώς σκέφτεται πάνω στη σχέση του με τα πράγματα της Ελλάδας διαπιστώνει:

Σκέφτομαι άμα τους ακούω πως οι ρωμαίικες δουλιές δε με νοιάζουν εμένα... Και ξανασκέφτομαι πως τίποτα ρωμαίικο δεν έμεινε μέσα μου. Είμαι ένας άνθρωπος χωρίς πατρίδα. (Δ. Χατζής, 1999: 77)

Ο Κώστας δε νιώθει να ανήκει πουθενά. Ούτε στην άστοργη γενέθλια γη απ' όπου εκδήμησε εκουσίως, ούτε στην κρύα μεγαλούπολη της καπιταλιστικής Δύσης.

Ο Σκουρογιάννης βρίσκεται εδώ στον αντίποδά του: Είκοσι χρόνια στην ξενιτιά, όχι μόνο δεν απεμπόλησε την ιθαγένειά του, αλλά την ανήγαγε σε απόλυτη αξία. Η εκβιομηχανισμένη μεγαλούπολη δε θα τον εντυπωσιάσει και δε θ' αντιμετωπίσει ποτέ το δίλημμα της μόνιμης παραμονής ή της επιστροφής:

Η Γερμανία, η Στουτγκάρτη, κτίγια μεγάλα, δρόμοι φωτισμένοι, κέντρα, θεάματα – όλα τού

μείνανε ξένα, πεντάξενα, μακριά απ' αυτόν, αδιάφορα, ανύπαρκτα – μια μάντρα κλεισμένη γύρω του.[...] Αυτή 'ταν η Γερμανία του Σκουρογιάννη. (Δ. Χατζής, 1999: 117)

Η επίμονη χρήση της ηπειρωτικής ντοπιολαλιάς στο πολιτισμικά ξένο περιβάλλον της Γερμανίας, ενισχύει την απομόνωσή του και παράλληλα υπογραμμίζει και το αδιαπραγμάτευτο της ταυτότητάς του. Η μητρική γλώσσα, οργανικά δεμένη με την πολιτιστική ταυτότητα του φορέα της, κατά κανόνα υποχωρεί κατά τη διαδικασία ενσωμάτωσης του μετανάστη στη χώρα όπου μετοίκησε. Ο πολιτιστικός διχασμός αποτυπώνεται στις ολόενα και περισσότερες λέξεις του ξένου λεξιλογίου που υπεισέρχονται στην καθημερινή του γλώσσα. Ο Σκουρογιάννης όμως δεν υφίσταται την αναπόφευκτη γλωσσική αλλοτρίωση, αναμενόμενη συνέπεια της χρόνιας παραμονής στην ξενιτιά. Δεν αποβάλλει το ιδίωμα της ιδιαίτερης πατρίδας του. Σ' αυτό το ιδίωμα μιλά ακόμα και στον εαυτό του:

– Κόβι, Μήτρου μ', κόβε να γυρίσουμε καμιά φορά... (Δ. Χατζής, 1999: 118)

Στη Γερμανία νιώθει περισσότερο παρά ποτέ μέλος της κοινότητας απ' όπου αποπάστηκε, ένας ακόμα Ντομπρινοβίτης που εξακολουθεί να ανήκει στο “εμείς” της γενέτειράς του, παρά τη γεωγραφική απόσταση που τον χωρίζει απ' αυτήν. Όλα τα χρόνια στη Γερμανία θα παραμείνει κατ' επιλογήν ο “άλλος”, επιβεβαιώνοντας μέσω της ετερότητας την ταυτότητά του.

– “Ιμείς εκεί στο Ντουμπρινόβον... Ιδέαν δεν έχετε ισείς...” (Δ. Χατζής, 1999: 118)

Η διαδικασία ενσωμάτωσης δε θα αρχίσει γι' αυτόν ποτέ, γιατί δε θα το επιτρέψει ο ίδιος. “Εξορισμένος” γεωγραφικά από το γενέθλιο τόπο, επιστρατεύει μνήμες και αισθήσεις και τον ανασυγκροτεί μέσα του διατηρώντας τον απρόσβλητο από τις εμπειρίες και τα βιώματα του μετανάστη, αλλά και από τη διαβρωτική επίδραση της εξέλιξης που συντελείται ερήμην του και την οποία ούτε καν υποψιάζεται. Η διαρκής φαντασίωση της απόμακρης γενέθλιας γης οδηγεί στη συστηματική απόρριψη του καινούργιου τόπου. Η σύγχρονη πόλη θα παραμείνει για πάντα ξένος τόπος γι' αυτόν, ένας χώρος μέσα στον οποίο η ηπειρωτική ψυχή του ασφυκτιά. Στην εντυπωσιακή πολεοδομία της, η σκέψη του αντιπαραθέτει τα μεγάλα βουνά της πατρίδας του, και στο μονότονο κροτάλισμα των σιδηρικών στο εργοστάσιο, το ανάσασμα των πεύκων κι ελάτων στην Πίνδο. Ο χρόνος έχει ακινητοποιήσει την εικόνα της πατρίδας στο μυαλό του και έχει αποβάλει κάθε τι που δεν ταιριάζει στο ρομαντικό σκηνικό της μνήμης.

Και το βράδυ πάλι, καθώς έλλεινε αποσταμένος τα μάτια του, το ξερό, μονότονο όλη μέρα κροτάλισμα των σιδηρικών που βούιζε ακόμα στ' αυτιά του σκεπαζότανε σιγά-σιγά από κείνο το γνώριμο, το βαθύ τους ανάσασμα των χιλιάδων και χιλιάδων πεύκων κ' ελάτων στον Πίνδο – εκεί, σε κείνον τον τόπο, που 'ταν ο τόπος του, όσο δεν είτανε κανενός – κι αποκοιμότανε μέσα σ' αυτό. (Δ. Χατζής, 1999: 118)

Ο νόστος θα γίνει η πυξίδα του εσωτερικού του προσανατολισμού και θα ορίσει τον τρόπο με τον οποίο βιώνει τη ζωή ως μετανάστης. Έτσι, η σχέση του με το χώρο και τον τρόπο ζωής στη Στουτγκάρδη θα παραμείνει συνειδητά περιστασιακή, αποτρέποντας τη λήθη της πατρώας γης και υπονομεύοντας την ένταξή του στην τοπική κοινωνία.

Κοιμήθηκε χρόνια μαζί με τους άλλους σε κείνα τα κοινόβια, τα “χάμι” που λένε, κοιμήθηκε κάποιον καιρό και στο δωμάτιο το δικό μου, ξαναγύρισε στα “χάμι”, ξαναπήρε κάποτε κάποιο δωμάτιο με κάποιους άλλους – που θα πει πως κατοικιό δικό του δεν είχε – κάπως έτσι σα να ‘ταν περαστικός. Είκοσι χρόνια περαστικός. (Δ. Χατζής, 1999: 115)

Την ύπαρξή του, όσο καιρό είναι μετανάστης, τη νοσηματοδοτεί η προοπτική του γυρισμού στις ρίζες της βιολογικής και πνευματικής ύπαρξής του και η ανάκτηση του αισθήματος της εντοπιότητας, το οποίο αρνήθηκε προσωρινά με την εκούσια αναχώρησή του για τη Γερμανία είκοσι χρόνια πριν.

Αυτό το Ντομπρίνοβο ήταν το στήριγμα της καρδιάς του στα χρόνια της ξενιτιάς, ήταν το τέρας του μακρινού ταξιδιού του – κ’ η ανταμοιβή του μαζί. (Δ. Χατζής, 1999: 117-118)

Αντίθετα με το Σκουρογιάννη, ο Κώστας δεν ασχολείται με την προοπτική της επιστροφής. Η ετερότητα δεν είναι μια ιδιότητα που αποκτά όταν γίνεται μετανάστης. Τη βίωσε ήδη στην πατρίδα ως αυτόχθονας, αφού η σχέση του με τα πάτρια χώματα υπήρξε προβληματική. Έτσι, ακολούθησε μια ψυχολογική πορεία απαξίωσης ως προς την έννοια της πατρώας γης. Γεγονότα όπως ο θάνατος του πατέρα και ο γάμος της αδελφής σφραγίζουν ανεξίτηλα την ψυχή του, μεγαλώνουν τη μοναξιά του και μαζί με τα υπόλοιπα αδιέξοδα, την ατιμία, την αταξία και την αναρχία, που χαρακτηρίζουν την Ελλάδα στη δύσκολη μεταπολεμική περίοδο, του προκαλούν μια αγιάτρευτη επιθυμία φυγής από την πατρίδα, ανάλογη μ’ εκείνη του Σκουρογιάννη για επιστροφή σ’ αυτήν.

Ήθελα να φύγω, να ξεφύγω μονάχα, όπου και να ‘να. [...] Δε μπορώ να ζήσω, Σταύρο, δεν έχει ζωή σε τούτον τον τόπο. Και να το ‘χεις ένα κομμάτι ψωμί, πάλι δεν έχει ζωή. (Δ. Χατζής, 1999: 47)

Κάθε φορά που αναψηλαφεί το μνημονικό υλικό που κουβαλάει, για να αφηγηθεί στο Συγγραφέα την ιστορία του, διαπιστώνει ότι δεν μπορεί να συμφιλιωθεί με την πραγματικότητα της Ελλάδας όπως την έζησε. Για το άγχος της δικής του ζωής δεν ευθύνεται η ξενότητα αλλά η αυτοχθονία, γι’ αυτό και ο επαναπατρισμός δεν τον αφορά ως προοπτική αφού και να επιστρέψει:

Ένας εξόριστος θα ‘μαι, μες στον δικό μου τον τόπο, ένας πρόσφυγας, όπως είναι όλοι τους. (Δ. Χατζής, 1999: σ.181)

Η ζωή του μετανάστη επομένως δεν είναι γι’ αυτόν μια παρένθεση στην προσωπική του ιστορία. Η φυγή του στη Γερμανία έκλεισε οριστικά τον κύκλο της ζωής του στη γενέτειρά του και άνοιξε έναν άλλο μέσα στο μεγάλο κόσμο. Στο σύντομο απολογισμό του στην ξενιτιά διαπιστώνει ότι δεν έχει ούτε θρησκεία, ούτε πατρίδα, ούτε οικογένεια. Η διαπίστωση δεν τον θορυβεί. Όπως δεν τον ενοχλεί η έλλειψη θρησκευτικής πίστης και η ανυπαρξία δικής του οικογένειας, δεν τον θλίβει επίσης η απώλεια της πατρώας γης. Ο Κώστας δεν έχει ανάγκη τελικά από ένα γενέθλιο τόπο για να έχει πατρίδα.

Και την έχω κάποτε τη νοσταλγία του από κει που τα βλέπω – να φύγω μια μέρα μ’ αυτά – τη νοσταλγία που δεν έχω για τη Σούρπη, για την Ελλάδα. Και λέω τότε πως ο μεγάλος κόσμος, αυτός μπορεί να ‘ναι η πατρίδα μου – και να το, λοιπόν, πως έχω και γω μια πατρίδα. Μια καινούργια πατρίδα. Είναι μέσα στο μεγάλο κόσμο. (Δ. Χατζής, 1999: 58)

Έτσι, από τους δυο τους μόνο ο Σκουρογιάννης τελικά θα επιδιώξει να επαναπα-

τρισθεί. Επιστρέφοντας, νομίζει ότι γυρίζει στον ευ-τόπο για να ανακαλύψει με οδύνη ότι τόσα χρόνια ονειρευόταν το γυρισμό σ' έναν ου-τόπο. Η πρώτη εικόνα κατά την άφιξη του είναι απατηλή.

Πέρα, μπροστά του, ο Γυφτόκαμπος. Αντίκρου του εκείνη η πλαγιά με τα πεύκα, τα ελάτια να κατακυλούν αραδιαστά, πυκνά, στητά, φουντωτά. Ξοπίσω της, πέρα, τα βουνά τα μεγάλα – όπως τα Ξερε. Ο τόπος του. (Δ. Χατζής, 1999: 119)

Του δημιουργεί την ψευδαίσθηση ότι όλα παρέμειναν όπως τα θυμόταν, αναλλοίωτα μέσα στο χρόνο, σύντομα όμως ο προσωπικός του μύθος θα καταρρεύσει. Ο νόστος αντί γλυκιά θα αποδειχτεί επώδυνος. Ενώ οι μετανάστες αντιμετωπίζουν κρίση ταυτότητας μετά από παραμονή ετών στην ξενιτιά, οπότε αρχίζουν να απεκδύονται στοιχεία της πολιτιστικής τους ταυτότητας χωρίς όμως να έχουν ενταχθεί πλήρως στο νέο περιβάλλον, με το Σκουρογιάννη συμβαίνει το αντίθετο. Στην ξενιτιά έχει ταυτότητα, ξέρε ποιος είναι: ένας Ντομπρινοβίτης. Η κρίση ταυτότητας θα τον βρει μόλις επανακάμψει. Οι Ντομπρινοβίτες και το Ντομπρίνοβο δεν είναι πια σαν αυτόν κι ο ίδιος βρίσκεται σε δυσαρμονία με το περιβάλλον που τον δημιούργησε και του 'δωσε τα στοιχεία που τον συγκροτούν πνευματικά και ψυχικά. Δεν μπορεί επομένως να ενσωματωθεί εκ νέου στο συλλογικό σώμα της κοινότητας, στο οποίο επανήλθε με λαχτάρα.

Ο νόστος, για να είναι επιτυχής, πρέπει να συνεπάγεται και την επιτυχή αποκατάσταση της συνέχειας μεταξύ παρόντος και παρελθόντος. Εδώ η συνέχεια δεν αποκαθίσταται, επομένως ο νόστος είναι άκυρος. Τελικά με την επιστροφή του οι απώλειές του είναι δύο: Χάνει το ιδανικό της γενέθλιας γης, χάνει όμως παράλληλα και τον οικείο τόπο της εικοσάχρονης ξενιτιάς.

Και κείνα τα βράδια της ξενιτιάς, το κοντό, βαρετό ξεροστάλιασμα στο σταθμό – δεν ξέρε βέβαια κι αυτό να το πει – αν άλλο δεν είχε μέσα – είτανε κάπως σαν να τους δέναν, να τους ενώναν – ίδιος καμιάς, ίδια πίκρα – κάπως κοντά σου τον νιώθεις τον άλλον. Πολύ σκορπισμένοι του φαίνονται τούτοι – μέσα στην Ελλάδα, μέσα στο δικό τους τον τόπο. Και δεν το λέει – “Ίμεις ιδώ εις το Ντομπρίνοβο” – φοβάται ο Σκουρογιάννης μην του ριχτούνε, τον αποπάρουν κ' εδώ. (Δ. Χατζής, 1999: 122)

Η ταυτότητα του Κώστα, από την άλλη, δεν εξαρτάται από τη σχέση του με τη γενέτειρά του. Μάλλον ορίζεται από την προσπάθεια αναδιαμόρφωσής της στην ξενιτιά. Στη Στουτγκάρδη δεν είναι και δε νιώθει ένα παιδί της Σούρπης ή του Βόλου που παρεπιδημεί προσωρινά στη Γερμανία μέχρι να φτάσει η στιγμή της παλιννόστησης. Είναι κάποιος που ως αφετηρία της προσωπικής του ιστορίας θεωρεί τον αμετάκλητο ξεριζωμό του, την απόσπασή του και γεωγραφικά και συναισθηματικά από την ιδιαίτερη και όχι μόνο πατρίδα του. Ο Κώστας δεν κινδυνεύει επομένως να γνωρίσει μian απογοήτευση όπως αυτή του Σκουρογιάννη. Φεύγει από την Ελλάδα έχοντας καταρρίψει το μύθο της. Πριν απομακρυνθεί γεωγραφικά έχει ήδη απομακρυνθεί απ' αυτήν ψυχικά. Δεν υπήρξε ποτέ ομφάλιος λώρος που να τον συνδέει, ως μετανάστη, με την κοινότητα που τον γέννησε. Αντίθετα, ό,τι έχει να θυμάται από την πατρίδα είναι η ανεξήγητη περιθωριοποίηση του πατέρα, η απόλυτη φτώχεια, ήθη όπως η προίκα της αδερφής και η περιφρονητική φιλανθρωπία της θείας, οι κομπίνες στο ξυλάδικο του Βόλου. Τίποτα απ' αυτά δεν αξίζει την επιδίωξη να το οικειοποιηθεί εκ νέου.

Τελικά, για να αξίζει τον κόπο η επιστροφή, πρέπει η Ελλάδα του ρωμαϊκού πόνου που γνώρισε εκείνος και η ουτοπική Ελλάδα του Σκουρογιάννη να μετασηματιστούν σε μια νέα πατρίδα που θα μπορεί να αγκαλιάσει με θέρμη τα παιδιά της και τα όνειρά τους. Τότε και μόνο ο νόστος θα έχει νόημα και προοπτική.

Σε μια καινούργια ανθρώπινη κοινωνία – του δικού μας κόσμου, του σημερινού. Με τις καινούργιες κοινότητες των ανθρώπων – χωρίς τυράννους, χωρίς σωτήρες αλάθευτους. Με τη νόρμα τους, που τη θέλεις, χωρίς τους Μύλλερ. Με την τάξη τους, που αγαπάς, χωρίς ξανθές της αστυνομίας. Με τους εγκέφαλους στα πάνω πατώματα, που να 'ναι ο ψηλός, να 'ναι από μας. Με την αφθονία τους – που να 'ναι η χρήσιμη και να 'ναι για όλους. (Δ. Χατζής, 1999: 191)

Ενώ στο τέλος του βιβλίου ο Σκουρογιάννης βολοδέρνει μεταξύ της ψυχικής και της εξωτερικής πραγματικότητας, που είναι ασυμφιλίωτες, καταδικασμένος στην ερημιά, ο Κώστας έχει πια προσανατολιστεί. Θέλει η αμήχανη μεταβατική πραγματικότητα της ιδιαίτερης πατρίδας τους να μετασηματιστεί, αποκτώντας νέα ορθολογιστικά αλλά και ανθρωπιστικά στην ουσία της χαρακτηριστικά. Έτσι η Ελλάδα θα μπορεί να είναι πια φιλόστοργη ως πατρίδα για τα παιδιά της και θα μπορεί επιτέλους και ο ίδιος να αναγνωρίσει σ' αυτή τη δική του πατρίδα.

Και θα την φτιάσουμε έτσι και μια πατρίδα για μας – εκεί στην πατρίδα μας, την Ελλάδα. (Δ. Χατζής, 1999: 191)

Σύμφωνα λοιπόν με την κατά Χατζή ανατροπή, στο *Διπλό βιβλίο* η πατρίδα δεν είναι κατ' ανάγκη η ποθητή Ιθάκη και ο νόστος δεν είναι πάντα δυνατός ή επιθυμητός. Τόσο η συγκινησιακή βίωση όσο και η ενσυνείδητη απεμπόληση της ιθαγένειας από τους ήρωές του, είναι επιλογές οι οποίες σε μια χώρα, όπως η μεταπολεμική Ελλάδα που μετασηματίζεται ραγδαία, συνεπάγονται γι' αυτούς συνέπειες όπως η διάψευση και η αναζήτηση. Στο *Διπλό βιβλίο* το ζητούμενο τελικά δεν είναι να ανταποκριθεί ο ξενιτεμένος στο εσωτερικό κάλεσμα για επιστροφή στη γενέθλια γη αλλά να ανταποκριθεί εκείνη στην ανάγκη του να βρει με την επιστροφή του μια πατρίδα-μητέρα και όχι μόνο ένα γεωγραφικό σημείο αναφοράς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία στη μεταπολεμική αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947-1981*, Εκδόσεις Πόλις, 2003.
- Hero Hokwerda, «Το *Διπλό βιβλίο* του Δ. Χατζή και η Ελλάδα», *Φιλολόγος*, 34 (1983).
- Αγγέλα Καστρινάκη, «Το έπος της πίστης και το δράμα της δυσπιστίας», στο *Δημήτρης Χατζής, Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*, Αχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα, 1999.
- Χριστόφορος Μηλιώνης, «Δημήτρης Χατζής, *Το Διπλό βιβλίο*», στο *Με το νήμα της Αριάδνης, Μεταπολεμική πεζογραφία, Ερμηνεία Κειμένων*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1999.
- Απόστολος Μπενάσης, «'Και είταν αυτή από εκείνα τα στουρνάρια που έχει πολλά στην πατρίδα της': Ένας κώδικας τιμής», στο *Δημήτρης Χατζής, Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*, ό.π.
- Γιώργος Κ. Μύαρης, «'Το ρωμαϊκό ζητάς να βρεις από μένα;» *Το Διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή και [Ο γυρισμός]. Προβληματισμοί και προτάσεις διδακτικής», *Φιλολόγος*, 127 (2007).